



پایان نامه دکتری مدرسی قرآن و متون اسلامی

اصول اخلاق پزشکی در اسلام

استادان راهنما:

دکتر باقر لاریجانی

دکتر محسن جوادی

استاد مشاور:

دکتر حسن میاننداری

دانشجو:

محمود متوسل آرانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



بسم الله الرحمن الرحيم

چکیده

اخلاق پزشکی از موضوعات مهم حوزه بهداشت و سلامت در امر آموزش، پژوهش و درمان است. تقویت فضایل اخلاقی پزشکان از دیرباز مورد توجه حکیمان بوده و همواره در نگاه‌های طبی و فلسفی خود، بخشی را به آن اختصاص می‌داده‌اند.

رشد و گسترش فناوری در حوزه‌های زیستی و درمانی، مسایلی فراتر از رابطه پزشک و بیمار را پیش روی جامعه پزشکی قرار داده، که حل مطلوب آنها بدون درک درست از رویکردهای فلسفی و دینی در حوزه اخلاق، امکان‌پذیر نیست.

در این میان، رویکرد اصول‌گرایی، چهار اصل اتونومی، سودمندی، عدم ضرر رسانی و عدالت را برای حل مسایل اخلاق پزشکی پیشنهاد می‌کند. این رویکرد، از مبانی فلسفی سکولار برآمده و در درون خود از جامعیت و انسجام لازم برخوردار نبوده و در تعارضات اخلاقی نیز کارآمد نیست.

در بررسی این اصول با مبانی اسلامی، نقاط ضعف و قوت هر یک روشن و دیدگاه اسلام درباره هر کدام، با استناد به آیات و روایات تبیین شده است.

اتونومی، با نگاه وظیفه‌گرایانه، جلب رضایت بیمار را وظیفه پزشک می‌داند و آن را اصل خدشه‌ناپذیر اخلاق پزشکی می‌شمرد. اما در فرهنگ دینی، در صورت تعارض میان خواست بیمار و حکم خدا، عمل به حکم خدا برای تحصیل خشنودی او مقدم است.

سودمندی که از نگاه پیامدگرایی برآمده است، سودمند بودن عمل برای بیمار را کافی می‌داند؛ با آنکه در اخلاق اسلامی، حُسن فعلی بدون داشتن حُسن فاعلی ارزش اخلاقی ندارد، گرچه برای بیمار سودمند است.

عدم ضرر رسانی، سومین اصل از اصول اخلاق پزشکی نوین است که البته در تعارض با اصل اتونومی، کارایی خود را از دست می‌دهد و لذا اتانازی و سقط جنین، که مباشرت یا مشارکت در گرفتن جان بیمار یا نوزاد است، به استناد اتونومی مجاز می‌شود. اما در فرهنگ اسلامی، قواعد نفی ضرر، نفی حرج و اضطراب بر همه احکام حاکم است و حتی وظایف دینی در صورت ضرری بودن، با تخفیف یا تعطیل روبرو می‌شوند.

عدالت در توزیع منابع، امکانات و خدمات بهداشتی درمانی، مورد تأکید اخلاق پزشکی نوین است. اما آموزه‌های دین، عدالت به معنایی فراتر و گسترده‌تر را مورد توجه قرار داده، همه انسانها را در برخورداری از حق حیات و سلامت برابر شمرده و رعایت مساوات در حقوق اجتماعی را وظیفه حاکمان در برابر مردم دانسته است.

پس از نقد و بررسی اصول چهارگانه از منظر اسلام، سه فضیلت تقوا، احسان و امانتداری، از مجموع فضایل اخلاق اسلامی استخراج و استنباط گردید که هدف و مقصود نهایی از تدوین این پایان نامه نیز همین امر بوده است.

تقوا، جامع‌ترین فضیلت اخلاق اسلامی است که در واژگان قرآن بیش‌ترین فراوانی را دارد و ملاک کرامت و شرافت انسان، نزد خداوند شمرده می‌شود. برخورداری از این فضیلت، عامل پیشگیری از برخی مشکلات و راهگشای بسیاری از معضلات اخلاقی در حوزه درمان است.

احسان، کاربردی‌ترین فضیلت اخلاقی است که منشأ خدمت، خیرخواهی و خیر رسانی با انگیره الهی می‌شود و در ارائه خدمات درمانی، بسیار کارآمدتر از اصل سودمندی است. احسان شمردن حرفه پزشکی، آن را مشمول قاعده‌ای می‌سازد که در روابط پزشک و بیمار نقش تعیین کننده‌ای دارد.

امانت‌داری، عام‌ترین فضیلت اخلاقی است که گستره آن در حوزه درمان، رعایت صرفه و صلاح در اموال عمومی، عدالت در توزیع امکانات و منابع انسانی، مسئولیت‌پذیری حرفه‌ای، حفظ محیط زیست، مراقبت از جسم و ناموس بیمار، رازداری و حقیقت‌گویی را در بر می‌گیرد. امانت‌دار بودن، پزشک را بهره‌مند از قاعده استیمان می‌سازد که در منابع فقهی مطرح گردیده است.

فهرست

۱۱	مقدمه.....
۱۶	بخش اول: کلیات.....
۱۷	طرح مسأله.....
۱۹	اخلاق در اسلام.....
۲۰	واژه اخلاق.....
۲۱	علم اخلاق.....
۲۶	جایگاه اخلاق در اسلام.....
۲۸	واژه های اخلاقی در قرآن.....
۳۳	تفاوت اخلاق و فقه.....
۳۴	فقه و تفقه در دین.....
۳۹	جایگاه نیت در اخلاق.....
۴۵	جایگاه نیت در قرآن.....
۴۷	جایگاه نیت در روایات.....
۵۱	نتیجه.....
۵۴	اسلام و سلامت.....
۵۵	بهداشت جسم.....
۵۶	۱- بهداشت تغذیه.....
۵۸	۲- بهداشت بدن و لباس.....

۶۲	۳- بهداشت جنسی
۶۳	۴- بهداشت محیط
۶۳	اسلام و محیط زیست
۶۹	جایگاه پزشکی در اسلام
۷۵	جایگاه بیمار در اسلام
۷۸	تاریخ پزشکی در اسلام
۸۲	طبّ اسلامی
۸۶	بخش دوم: اخلاق پزشکی نوین
۸۷	اخلاق سنتی و نوین
۸۸	اخلاق پزشکی، اخلاق کاربردی
۸۹	پیشینه اخلاق کاربردی
۹۰	تاریخ اخلاق پزشکی
۹۱	اخلاق پزشکی در یونان
۹۳	اخلاق پزشکی در ایران
۹۳	اخلاق پزشکی پس از اسلام
۹۵	تفاوت اخلاق پزشکی و اخلاق زیستی
۹۸	فلسفه و اخلاق پزشکی
۹۹	طبّ و فلسفه
۱۰۲	فلسفه اخلاق
۱۰۸	غایت گرایی، وظیفه گرایی
۱۱۰	خاستگاه اخلاق فضیلت
۱۱۲	رابطه اخلاق وظیفه و اخلاق فضیلت
۱۱۳	فضیلت در دیدگاه نراقی
۱۱۴	فضیلت در دیدگاه امام خمینی
۱۱۵	نقد اخلاق قاعده محور و فضیلت مدار
۱۱۸	اصول چهارگانه اخلاق پزشکی
۱۱۹	رویکرد اصولگرا در اخلاق پزشکی

۱۲۲.....	۱- اتونومی (احترام به اختیار و استقلال فردی).....
۱۲۴.....	رضایت آگاهانه.....
۱۲۶.....	ارکان رضایت.....
۱۲۷.....	انواع رضایت.....
۱۲۸.....	نقد اتونومی.....
۱۳۰.....	محدوده اختیار انسان در قرآن.....
۱۳۳.....	جایگاه اختیار در متون فقهی.....
۱۳۳.....	کاربردهای واژه آزادی.....
۱۳۷.....	اتانازی.....
۱۴۰.....	نقد اتانازی.....
۱۴۴.....	اتانازی از نظر اسلام.....
۱۴۶.....	سقط جنین.....
۱۴۹.....	قرآن و سقط جنین.....
۱۵۳.....	۲ و ۳ - سودمندی و عدم ضرر رسانی.....
۱۵۴.....	نفع رسانی در اسلام.....
۱۵۷.....	قاعده لا ضرر.....
۱۶۰.....	تفاوت ضرر و ضرار.....
۱۶۱.....	مفهوم قاعده لا ضرر.....
۱۶۴.....	عدم ضرر در قرآن.....
۱۶۶.....	زیانرسانی در روایات.....
۱۶۸.....	قاعده اضطرار.....
۱۷۲.....	معنای اضطرار.....
۱۷۲.....	حد اضطرار.....
۱۷۴.....	کاربرد قاعده اضطرار.....
۱۷۷.....	قاعده نفی حرج.....
۱۷۹.....	معنای حرج.....
۱۸۲.....	۴- عدالت.....
۱۸۳.....	۱- پارادایم پزشکی.....
۱۸۴.....	۲- پارادایم اجتماعی.....

۱۸۶.....	جایگاه عدالت در اخلاق پزشکی.....
۱۸۷.....	نقد اصل عدالت.....
۱۸۸.....	مفهوم عدالت.....
۱۸۹.....	معنای اصطلاحی عدالت.....
۱۹۱.....	عدالت در قرآن و روایات.....
۱۹۴.....	عدالت اجتماعی در اسلام.....
۱۹۷.....	مساوات در اسلام.....
۲۰۱.....	بخش سوم: اسلام و اخلاق پزشکی.....
۲۰۲.....	اخلاق پزشکی در اسلام.....
۲۰۵.....	ارزش حیات.....
۲۰۶.....	پدیده حیات.....
۲۰۷.....	تعریف حیات.....
۲۰۸.....	حق حیات حیوانات.....
۲۱۰.....	حق حیات انسان.....
۲۱۱.....	حق حیات خود.....
۲۱۳.....	آغاز حیات انسان.....
۲۱۴.....	ارزش حیات انسان.....
۲۱۵.....	نفخ روح.....
۲۱۸.....	انشاء روح.....
۲۱۹.....	رابطه جسم و روح.....
۲۲۰.....	تفاوت روح انسان و حیوان.....
۲۲۱.....	اصالت و استقلال روح.....
۲۲۳.....	دلایل استقلال روح.....
۲۲۵.....	پزشکی و حفظ حیات.....
۲۲۵.....	۱- شفای بیمار.....
۲۲۶.....	۲- احیای بیمار.....
۲۳۱.....	۱- تقوا.....
۲۳۲.....	تقوا در آثار پزشکان مسلمان.....

۲۳۹.....	تقوا، برترین فضیلت.....
۲۳۹.....	مفهوم تقوا.....
۲۴۲.....	تقوا در کلام امام علی علیه السلام.....
۲۴۴.....	تقوا، مصونیت است نه محدودیت.....
۲۴۶.....	فضیلت تقوا برای پزشک.....
۲۴۹.....	ارتباطات انسان.....
۲۵۰.....	ارتباط پزشک و بیمار.....
۲۵۱.....	حدود معاینه و معالجه.....
۲۵۱.....	۱- مراجعه به همجنس.....
۲۵۲.....	۲- کنترل نگاه.....
۲۵۴.....	۳- لمس بدن بیمار.....
۲۵۴.....	۴- درمان با حرام.....
۲۵۷.....	۲- احسان.....
۲۶۰.....	مصادیق احسان.....
۲۶۰.....	۱- مصاحبت نیکو.....
۲۶۱.....	۲- مواسات.....
۲۶۲.....	۳- انفاق.....
۲۶۳.....	گستره احسان.....
۲۶۵.....	شرایط احسان.....
۲۶۶.....	رابطه احسان و تقوا.....
۲۶۷.....	برّ و نیکی.....
۲۶۸.....	خیر خواهی.....
۲۶۹.....	خیر رسانی.....
۲۷۰.....	خدمتگزاری.....
۲۷۳.....	کاربرد قاعده احسان در پزشکی.....
۲۷۹.....	۳- امانت داری.....
۲۸۰.....	امانتداری و ایمان.....
۲۸۲.....	امانت‌داری، اصل عام و فراگیر.....
۲۸۴.....	گستره امانت.....
۲۸۵.....	۱- امانت‌داری نسبت به خود.....
۲۸۶.....	۲- امانت‌داری در برابر خدا.....

۲۸۷.....	۳- امانت‌داری در برابر خانواده و جامعه
۲۸۸.....	بسترهای امانت‌داری
۲۸۹.....	امانت‌داری، عامل رفاه جامعه
۲۹۰.....	امانت‌داری در حرفه پزشکی
۲۹۰.....	۱- اموال عمومی
۲۹۱.....	رعایت صرفه و صلاح
۲۹۲.....	عدالت در توزیع امکانات
۲۹۳.....	۲- منابع انسانی
۲۹۴.....	۳- مسئولیت درمان
۲۹۵.....	مسئولیت‌پذیری
۲۹۵.....	رعایت اهلیت در مسئولیت
۲۹۷.....	کیفیت کار
۲۹۹.....	آسیب کم‌کاری
۳۰۱.....	۴- محیط زیست
۳۰۲.....	۵- اسرار بیماران
۳۰۳.....	رازداری پزشک
۳۰۴.....	۶- جسم بیماران
۳۰۵.....	۷- ناموس بیماران
۳۰۷.....	حقیقت‌گویی
۳۰۸.....	گواهی پزشک
۳۰۹.....	قاعده استیمان
۳۱۶.....	نتیجه‌گیری و پیشنهاد
۳۱۵.....	منابع

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

گرایش به اخلاق از امور فطری است که خداوند در نهاد آدمی قرار داده است. پیامبران الهی نیز با تکیه بر ارزش‌های اخلاقی، مردم را به انجام نیکی‌ها و دوری از پلیدی‌ها در ابعاد گوناگون زندگی دعوت می‌کردند. دانش اخلاق که به دنبال تبیین فضایل و ردایل نفسانی و راه‌های کسب فضایل و دفع ردایل است، مسائل و مباحث اخلاقی را در سه حوزه مورد بحث قرار می‌دهد: اخلاق توصیفی، اخلاق هنجاری و فرا اخلاق. قسم اول، صرفاً به توصیف نظام‌های اخلاقی می‌پردازد. قسم دوم، به بررسی افعال از جهت خوبی یا بدی، لزوم یا عدم لزوم می‌پردازد و قسم سوم، مفاهیم و احکام اخلاقی را مورد بررسی و تحلیل فلسفی قرار می‌دهد.

اخلاق هنجاری کلی، نظریه‌های عام اخلاقی همچون وظیفه‌گرایی، پیامدگرایی و فضیلت‌گرایی را مورد بررسی قرار می‌دهد و اخلاق هنجاری کاربردی، مصادیق رفتارهای درست و نادرست را در یک حیطه خاص، بر مبنای معیارهای کلی نظریه‌های اخلاقی تبیین می‌کند.

اخلاق پزشکی، از شاخه‌های اخلاق کاربردی است که در مقام تشخیص درست و نادرست اخلاقی در حیطه پزشکی برآمده و برای حل مشکلاتی که در نتیجه‌ی پیشرفت تکنولوژی و تحقیقات زیست‌شناسی پدید آمده است، تلاش می‌کند.

در دهه‌های اخیر، اصول و چارچوب‌هایی برای تصمیم‌گیری‌های اخلاقی در حوزه پزشکی پیشنهاد شده‌اند که از این میان، چهار اصل اتونومی (احترام به اختیار و استقلال فردی)، سودمندی، عدم ضرر رسانی، و عدالت مقبولیت بیشتری یافته است.

در بیان ضرورت انجام این پژوهش، می‌توان گفت: متون موجود اخلاق پزشکی، عموماً بر پایه مکاتب اخلاقی بشری تدوین یافته و از مایه‌های دینی تهی یا کم بهره است. نگاه جامع به منابع اسلامی از این زاویه، می‌تواند

به گسترش فرهنگ اسلامی در حوزه‌های درمان، آموزش و پژوهش پزشکی کمک مؤثری نموده و موجب ارتقای آگاهی جامعه پزشکان و نخبگان علمی در زمینه معارف والای اسلامی گردد. همچنین تنقیح این شاخه از پژوهش‌های اخلاقی در حوزه مطالعات اسلامی، می‌تواند به رواج عملکرد اخلاقی در جامعه پزشکی بیانجامد. «شناسایی اصول اخلاق پزشکی با رویکرد اسلامی»، سوال تحقیق حاضر می‌باشد و این پژوهش در مقام پاسخ به این پرسش، ابتدا اصول چهارگانه‌ی مذکور را بر اساس مبانی اسلامی مورد نقد و کنکاش قرار داده و مواضع دین در قبال آن‌ها را به تفصیل بیان کرده است و سپس رویکرد مناسب با فلسفه‌ی اخلاق اسلامی را تبیین و با مراجعه به آموزه‌های اخلاقی اسلام، اصول و فضایل متناسب با اخلاق پزشکی را استخراج و ارائه نموده است. فرضیات پژوهش حاضر، از این قرار است:

- ۱- اسلام برای اصلاح رفتار انسان‌ها برنامه و اصولی را ارائه داده است.
 - ۲- مهم‌ترین اصل در حوزه‌ی پزشکی، حفظ سلامت افراد جامعه و مراقبت از بیمار است که در متون دینی به عنوان یک تکلیف و وظیفه دینی مطرح شده است.
 - ۳- رعایت حرمت بیمار و حفظ حقوق او، به ویژه حق حیات، مورد تأکید بسیار اسلام است.
 - ۴- در هنگام تعارض اصول اخلاقی، باید بر اساس راهکار ارزش‌شناسی اسلامی به تعیین اهم و مهم پرداخت. چنان که اگر حفظ جان بیمار با جلب رضایت او در تعارض باشد، اولویت با حفظ جان اوست.
- در رابطه با پیشینه‌ی این پژوهش، قابل ذکر است که طبیبان مسلمان در امر تالیف کتب طبی و اخلاق پزشکی پیشگام بوده‌اند و موضوع اخلاق پزشکی در جهان اسلام و به ویژه ایران، سابقه زیادی دارد و کتاب‌هایی مانند اخلاق الطیب رازی و ادب الطیب رهاوی در این زمینه نگاشته شده است.
- در دوره معاصر، با پیشرفت سریع تکنولوژی و فناوری در حوزه‌های زیستی و درمانی، اخلاق پزشکی در مغرب زمین رشد و نضج یافته و در جهت ضابطه‌مند کردن رفتار پزشکان در برخورد با معضلات اخلاقی، اصولی را مطرح و در قالب کتب و مقالات علمی ارائه نموده‌اند.
- اما کارهای جدی نظام‌مند در زمینه اخلاق پزشکی از دیدگاه اسلام کمتر صورت گرفته و اکثر کارهای انجام شده، ترجمه متون اخلاق پزشکی غرب است که مبتنی بر اومانیسیم و نادیده گرفتن مبانی و تعالیم دینی می‌باشد. البته پزشکان مسلمان سعی داشته‌اند آن اصول را از موضع اسلامی مورد نقد و بررسی قرار داده و به تبیین آنها از نگاه آموزه‌های دینی بپردازند.

در سالهای اخیر چندین کنگره اخلاق پزشکی در ایران برگزار گردیده است ولی مقالات ارائه شده، عموماً در صدد اسلامی کردن اصول چهارگانه و یا تبیین مسائلی چون آغاز و پایان زندگی، اتانازی، سقط جنین، رحم جایگزین، پیوند اعضا و کلونینگ از منظر فقهی بوده و کمتر به دیدگاه اخلاق اسلامی توجه داشته‌اند، با آنکه یک مسأله‌ی واحد می‌تواند از دیدگاه فقهی و اخلاقی دارای احکام متفاوتی باشد.

به نظر می‌رسد کار درست و ماندگار آن است که به جای تطبیق آن اصول با آموزه‌های دین، در مقام کشف دیدگاه دین و پیشوایان دینی در موضوع اخلاق (به طور عام) و اخلاق پزشکی (به طور خاص) برآییم و پس از استقصا و استخراج، به تحلیل و بررسی بنشینیم و اصول و قواعد کلی را از آنها استنباط نماییم.

با توجه به هدف تحقیق و ماهیت آن، مواد این پژوهش، منابع اصیل دین شامل آیات قرآن و احادیث معصومین، برخی متون تفسیری، فقهی و اخلاقی دانشمندان بزرگ اسلامی و کتب و مقالات مرتبط با اخلاق پزشکی بوده است. روش تحقیق نیز، روش تحلیل محتوایی (content analysis) می‌باشد و آموزه‌های اسلامی در حوزه اخلاق و دیدگاه‌های گوناگون در عرصه اخلاق پزشکی، مورد تحلیل کیفی قرار گرفته است.

پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از تکنوکاری‌های موجود در زمینه مبانی یا اصلی از اصول اخلاق پزشکی و نقد و بررسی آنها، کاری سامان‌مند ارائه دهد و مجموعه‌ای از اصول را در این زمینه ارائه کند. مطالب این پایان‌نامه در سه بخش گردآوری شده است، که شمایی کلی از آن را ذکر می‌کنیم:

در بخش اول مبانی تصویری و تصدیقی مورد نیاز برای ورود در بحث ذکر شده است که شامل تبیین و تحلیل جایگاه اخلاق در اسلام، تفاوت فقه و اخلاق و همچنین جایگاه بهداشت و سلامت در اسلام می‌باشد.

در بخش دوم ابتدا رویکردهای فلسفی در حوزه اخلاق مطرح گردیده و سپس هر یک از اصول اخلاق پزشکی نوین، از منظر اسلام مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

در نقد اتونومی، ابتدا محدوده‌ی اختیار انسان در قرآن تبیین شده و سپس دو مورد از مسایل رایج اخلاق پزشکی که بر مبنای اتونومی تصمیم‌گیری می‌شود، یعنی اتانازی و سقط جنین، هر یک به تفصیل از دیدگاه اسلام مورد کنکاش قرار گرفته است.

در تأیید اجمالی دو اصل سودمندی و عدم ضرر رسانی، آیات و روایات نفع‌رسانی و قواعد نفی ضرر، نفی حرج و اضطراب مطرح شده است. در بررسی اصل عدالت، نگاه جامع اسلام به عدالت اجتماعی و تأکید بر رعایت مساوات میان افراد جامعه در بهره‌مندی از امکانات عمومی مطرح شده است که فراتر از اصل عدالت در اخلاق پزشکی نوین می‌باشد.

در بخش سوم این پژوهش، برای استنباط اصول اخلاق پزشکی از اصول عام اخلاق اسلامی، ابتدا به شیوه استقرایی، واژگان‌های اخلاقی از آیات قرآن کریم استخراج گردید که فهرست آنها همراه با فراوانی هر یک، در بخش اول، فصل اخلاق در قرآن آمده است.

آنگاه از میان فضایل مستخرجه، سه فضیلت تقوا، احسان و امانت‌داری که می‌تواند در حل مسایل اخلاق پزشکی نقش کارآمدی داشته باشد، بر اساس اصول زیر انتخاب گردید:

۱- در آموزه‌های دینی، از ارکان اخلاق اسلامی محسوب شود.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که جامع‌ترین واژه اخلاقی دین، در کسب نیکی‌ها و خوبی‌ها، احسان است و جامع‌ترین واژه، در دوری از بدی‌ها و زشتی‌ها، تقوا می‌باشد. کمال ایمان به تقوا است و کمال عمل صالح به احسان. در قرآن کریم به دنبال «أَمِنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»، «اتَّقُوا وَ أَحْسِنُوا» (مائده/۹۳) آمده و «متقین» و «محسنین»، بیش از دیگر گروه‌ها، به عنوان محبوبان خداوند معرفی گردیده‌اند. در قرآن کریم، کرامت انسان به تقوا دانسته شده و در روایات، تقوا رئیس اخلاق شمرده شده است

در فرهنگ دینی، جامع همه امتیازات انسانی، واژه «امانت» است که بر اساس آیه عرض امانت، خداوند این امانت را تنها به انسان عطا کرده است. (احزاب/۷۲)

۲- هم فضیلت نفسانی باشد، هم در مقام عمل کاربردی باشد.

بسیاری از فضایل اخلاقی، در رابطه‌ی انسان با خداست؛ مانند زهد و توکل، خوف و رجا، صبر و شکر، اخلاص و یقین. اما تقوا از فضایلی است که هم در رابطه‌ی انسان با خدا معنا دارد، هم در رابطه‌ی انسان با دیگران و هم در حرفه پزشکی کاربرد بسیار دارد که در فصل مربوطه ذکر شده است.

احسان، از فضایل کاربردی علم اخلاق است که فضایلی چون انفاق، ایثار، برّ، خیر رسانی و خدمت‌گزاری را دربرمی‌گیرد و کاربرد آن در پزشکی، فراتر از سودمندی و عدم ضرر رسانی است و مانع ظهور و گسترش روحیه تجارت مآبی در این حرفه مقدس می‌گردد.

امانت‌داری نیز از فضایل کاربردی است که فضایلی چون صداقت، عفت، رازداری و حقیقت‌گویی را دربرمی‌گیرد و باعث می‌شود که پزشک، بیمار را امانت ببیند نه مشتری؛ و بیمارستان و همه امکانات و تجهیزات آن را امانتی نزد خود بدانند.

۳- همه آحاد انسان‌ها اعم از مسلمان و کافر، مرد و زن، کوچک و بزرگ، حتی دوست و دشمن را به طور یکسان در برگیرد. و اختصاص به قشر یا مذهب خاصی نداشته باشد.

رعایت تقوای الهی درباره همه افراد بشر، حتی دشمنان، مورد تأکید دین است و در آیات جهاد، مراعات تقوا در قتال با دشمن سفارش شده است. (مائده/۲) اگر تقوا به هنگام جنگ لازم است، به هنگام صلح و برای ارائه خدمات بهداشتی به غیر مسلمانان به طریق اولی لازم است.

در خصوص احسان و امانت‌داری، آموزه‌های دینی به تفاوت نگذاشتن میان مسلمان و کافر تصریح دارد. سیره معصومان (علیهم‌السلام) نیز بیانگر احسان به مخالفان خود است و در حفظ امانت فرموده‌اند: امانت را به صاحبش باز می‌گردانیم، گرچه شمشیری باشد که با آن پدرمان کشته شده است.

۴- در روایات مربوط به اخلاق پزشکی، بر آنها تأکید شده باشد.

امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «مَنْ تَطَبَّبَ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ وَ لِيَنْصَحْ وَ لِيَجْتَهِدْ: هر که طبابت را پیشه خود ساخت، با تقوا باشد، برای مردم خیرخواهی کند و (در تحصیل علم و معالجه بیمار) جدیت نماید.»

در این روایت، تقوا، اولین فضیلت مورد نیاز در حرفه پزشکی شمرده شده و به دنبال آن بر نصیحت و اجتهاد تأکید شده، که در این پژوهش تحت دو فضیلت احسان و امانت‌داری مطرح گردیده است.

در پایان از زحمات بی‌دریغ اساتید محترم آقایان دکتر لاریجانی، دکتر جوادی و دکتر میاننداری که مرا در تدوین این پایان‌نامه راهنمایی نمودند، کمال تشکر را دارم و همراهی خانواده و سایر کسانی را که در طی نگارش این رساله به من یاری رسانده‌اند، ارج می‌نهم.

بخش اول: کلیات

اخلاق در اسلام

تفاوت اخلاق و فقه

اسلام و سلامت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

طرح مسأله

هدف ادیان آسمانی، سعادت انسان است و لازمهٔ سعادت، سلامت جسم و روح؛ لذا بخشی از دستورات و تعالیم ادیان و پیامبران، در کنار هدایت عقل و روح، درباره بهداشت و سلامت جسم آدمی است. اما تجربه تاریخی نشان می‌دهد که بشر عموماً از این دستورات سرپیچی کرده و گرفتار بیماری شده است. بیماری‌های روحی چون کفر و شرک و نفاق، که پیامبران، خود در جهت درمان آنها قیام کرده‌اند، چنانکه امیرمومنان علی علیه‌السلام، پیامبر گرامی اسلام را چنین توصیف می‌کند: "طَبِيبٌ دَوَّارٌ بِطَبِّهِ" و بیماری‌های جسمی که پزشکان، در پی درمان آنها برآمده‌اند و در جهت تأمین سلامت افراد جامعه، که ضامن حیات و بقای نوع انسان است، تلاش می‌کنند.

تلاقی علم و دین در موضوع انسان، زمینه شکل‌گیری علوم مختلف از جمله اخلاق پزشکی گردیده که اصول و قواعد اخلاقی در حوزه پزشکی را از منظر اسلام تبیین می‌نماید.

در روزگار معاصر جدی‌ترین حوزه اخلاق کاربردی در دنیای اسلام، حوزه اخلاق پزشکی یا اخلاق زیست پزشکی است که البته پژوهش‌های این حوزه عمدتاً صبغه فقهی دارد.

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۸.

در فرهنگ اسلامی، متخلّق بودن پزشك به آداب و اخلاق انسانی و دینی، امری مفروض و مفروغ‌عنه بوده است. چرا که طبیبان، در عرف مردم حکیم خوانده می‌شدند و در حکمت، یا معلّم بوده‌اند، یا متعلّم. شیخ الرئیس ابوعلی سینا نمونه بارز این امر است که در کنار "شفا"، "قانون" می‌نویسد و درمان جسم مردم را همچون درمان روح آن‌ها وظیفه خود می‌شمرد. البته او نیز شاگرد مکتب پیامبری است که توصیه‌های او در امر بهداشت و سلامت، در مجموعه‌ای به نام "طبّ النّبیّ" گرد آمده و به دنبال آن، "طبّ الصّادق" و "طبّ الرّضا" آمده است. با آنکه انبیا و اولیا مسئول هدایت و تربیت مردم بوده‌اند، اما در برابر پرسش‌ها و نیازهای آنان در حوزه سلامت و بهداشت، خود را مسئول دانسته و توصیه‌های مختلفی نموده‌اند که عموم آن‌ها در همه جا و برای همه کس قابل استفاده و مفید می‌باشد، گرچه برخی از آن توصیه‌ها مختص به مورد یا منطقه بوده است. در بخش کلیات، ابتدا به تبیین جایگاه اخلاق در اسلام و تفاوت آن با فقه می‌پردازیم و سپس جایگاه پزشک و پزشکی در اسلام و مباحث مرتبط با آن را بیان می‌کنیم تا زمینه‌ای باشد برای ورود در بحث اخلاق پزشکی در اسلام.

اخلاق در اسلام

علم اخلاق

جایگاه اخلاق در اسلام

واژه‌های اخلاقی در قرآن

واژه اخلاق

"اخلاق" جمع "خُلُق" به معنای خوی و خصلت و سرشت است. راغب در مفردات می‌گوید:

«خُلُقٌ و "خُلُقٌ" در اصل یکی هستند، لکن اولی مخصوص شکل و صورت ظاهری است که با بصر

دیده می‌شود و دومی مخصوص سجایا و سیرت باطنی است که با بصیرت درک می‌گردد.»^۱

این واژه، به ضمّ لام نیز استعمال می‌شود و "خُلُقٌ" و "خُلُقٌ" به یک معناست. از توصیه‌های رسول خدا به امام علی آن است که هرگاه در آئینه نظر کردی، چنین دعا کن: "اللَّهُمَّ كَمَا حَسَنْتَ خُلُقِي فَحَسِّنْ خُلُقِي: خدایا چنانکه خلقتم را زیبا ساختی، اخلاق و سیرتم را نیز زیبا ساز."^۲

روشن است صفتی به عنوان خوی و خصلت فرد شناخته می‌شود که درون او ثابت و پایدار شده و به صورت ملکه درآمده باشد و رفتارهای متناسب با آن بدون تامل و درنگ از او سرزند. سخاوتمند هنگام برخورد با نیازمند بدون تامل می‌بخشد و بخیل بدون درنگ می‌گذرد. ابن مسکویه از علمای بزرگ اخلاق در تعریف خود می‌گوید: «خُلُقٌ حالتی است در جان آدمی، که او را به انجام کارها برمی‌انگیزد، بی‌آنکه نیاز به فکر و تامل

داشته باشد.»^۳

۱. راغب اصفهانی حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، مطبعة المیمنیة، مصر، ج ۱، ص ۲۹۷.

۲. مجلسی محمد باقر، *بحار الانوار*، مؤسسه الوفاء بیروت، لبنان، ۱۴۰۴ ق، ج ۷۴، ص ۶۶.

۳. ابن مسکویه احمد بن علی، *تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق*، قم، انتشارات بیدار، چاپ ششم، ۱۴۱۵ ق، ص ۵۱.